IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

O‘ZBEK HUQUQ TERMINOLOGIYASIDA KONSEPTUAL VA TAKSONOMIK MUNOSABATLARNING ANIQLANISHI HAMDA ONTOLOGIK MODELDA IFODALANISHI

Laziza Boboxo‘jayeva Axtamovna
E-mail: laziakhtamovna23@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23118809

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek huquq terminologiyasida konseptual va taksonomik munosabatlarning aniqlanishi hamda ularning ontologik modelda ifodalanishi masalalari ko‘rib chiqilgan. Unda terminologik tizimning mohiyati, huquq sohasidagi terminlarning aniqligi va bir ma’noliligi, shuningdek, ontologik yondashuv asosida terminlarni bilimlar tizimining tarkibiy elementi sifatida tahlil qilish masalalari yoritilgan.
Kalit so‘zlar: konseptual munosabatlar, taksonomik munosabatlar, giperonim, giponim, ontologik model, terminologik tizim, lingvistik ontologiya, huquqiy axborot.

Annotation: This article examines the identification of conceptual and taxonomic relations in Uzbek legal terminology and their expression in an ontological model. It highlights the essence of the terminological system, the precision and unambiguity of legal terms, as well as the analysis of terms as structural elements of a knowledge system based on an ontological approach.
Key words: conceptual relations, taxonomic relations, hypernym, hyponym, ontological model, terminological system, linguistic ontology, legal information.

Terminologik tizim muayyan fan yoki amaliy soha doirasida shakllangan tushunchalar majmui va ularni ifodalovchi terminlarning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda terminologiya nafaqat tilshunoslikning tarkibiy qismi sifatida, balki bilimlarni strukturaviy tashkil etish va ularni formal modellashtirish vositasi sifatida ham qaralmoqda. Ayniqsa, huquq sohasida terminlarning aniqligi, bir ma’noliligi va tizimliligi huquqiy axborot bilan ishlash samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda ontologik yondashuv terminologik tizimni o‘rganishda yangi metodologik asos sifatida keng qo‘llanilmoqda. Ontologiya axborot texnologiyalarida “ma’lum bir predmet sohasi tushunchalari va ular o‘rtasidagi munosabatlarning formal ifodasi” sifatida talqin qilinadi[1]. Mazkur yondashuv terminlarni oddiy lug‘aviy birlik sifatida emas, balki bilimlar tizimining tarkibiy elementi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Shu sababli terminologik tizimni ontologik asosda tahlil qilishda sinf, tur va deskriptor tushunchalari alohida ahamiyatga ega.

[1] Studer R., Benjamins V. R., Fensel D. Knowledge Engineering: Principles and Methods // Data & Knowledge Engineering. – 1998. – Vol. 25, No. 1-2. – P. 161–197.

Eugen Wüster[2] tomonidan asos solingan klassik terminologiya nazariyasida har bir termin aniq bir tushunchaga mos kelishi va tizim ichida qat'iy joylashuvga ega bo‘lishi kerakligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv terminologik tizimni standartlashtirish va uni ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qiladi.

Terminologik tizim quyidagi xususiyatlarga ega:

- tizimlilik (systematicity);
- ierarxiklik (hierarchy);
- semantik bog‘liqlik (semantic relations);
- standartlashuv (standardization).

Huquqiy terminologiya tizimida terminlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va ularni tizimli ravishda tasniflash muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Terminlar o‘rtasidagi bunday munosabatlar, ayniqsa, ontologik modellashtirish jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu munosabatlarning asosiy turi sifatida **taksonomik munosabatlar** ajralib turadi. Huquqiy terminologiya tizimi murakkab va ko‘p qatlamli tuzilishga ega bo‘lib, unda terminlar o‘zaro turli semantik munosabatlar orqali bog‘langan bo‘ladi. Ushbu munosabatlar ichida taksonomik munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Taksonomik munosabatlar terminlarni ierarxik asosda tashkil etish va ularni umumiydan xususiyga qarab tartiblashtirish imkonini beradi.

Taksonomiya (yunoncha “taxis” – tartib, “nomos” – qonun) tushunchasi ilm-fanda obyektlarni tasniflash va tizimlashtirishni anglatadi. Terminologiyada esa taksonomik munosabatlar tushunchalar o‘rtasidagi “tur-sinf” (is-a) munosabatlari orqali ifodalanadi. Bu munosabatlar ontologik modellashtirishning asosini tashkil etadi va bilimlar bazasini yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Huquqiy terminlar o‘rtasidagi taksonomik munosabatlar asosan giperonimiya va giponimiya orqali namoyon bo‘ladi. Giperonim umumiy tushunchani ifodalasa, giponim ushbu umumiy tushunchaning xususiy ko‘rinishini bildiradi. Masalan, “huquqiy subyekt” termini giperonim bo‘lib, “advokat”, “prokuror”, “sudya” kabi terminlar uning giponimlari hisoblanadi. Bu munosabatlar terminlarni ierarxik tizimga joylashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Taksonomik munosabatlar – bu tushunchalar o‘rtasidagi **iyerarxik (umumiy–xususiy)** bog‘lanishlarni ifodalovchi munosabatlar bo‘lib, ular orqali terminlar tizimli ravishda sinflarga ajratiladi. Bu munosabatlar lingvistikada giperonimiya va giponimiya orqali ifodalanadi[3].

Taksonomik munosabatlarning mohiyati. Taksonomiya tushunchasi dastlab biologiya fanida qo‘llanilgan bo‘lib, u obyektlarni tasniflash va guruhlash jarayonini anglatadi. Keyinchalik bu tushuncha lingvistika va axborot texnologiyalariga ham tatbiq etilib, terminologik tizimlarni tartibga solishda qo‘llanila boshlandi.

John F.Sowa[4] bilimlarni reprezentatsiya qilish nazariyasida tushunchalarni iyerarxik tarzda tashkil etish bilimlar bazasining samaradorligini oshirishini ta'kidlaydi. Bu esa taksonomik munosabatlarning ontologik modellashtirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

---

[2] Eugen Wüster. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie (the general introduction to terminology and terminological lexicography lesson). 3rd Edition, Romanistischer Verlag, Bonn 1991, ISBN 3-924888-48-5

[3] Cruse D. A. Lexical semantics. ─ Cambridge: Cambridge University Press, 1986. ─ 310 p.

[4] Сова Дж. Ф. Представление знаний: логические, философские и вычислительные основы. Pacific Grove: Brooks/Cole, 2000. С. 120.

Giperonimiya va giponimiya. Taksonomik munosabatlarning asosini giperonimiya (umumiy tushuncha) va giponimiya (xususiy tushuncha) tashkil etadi.

- **Giperonim** – umumiy tushuncha
- **Giponim** – uning tarkibiga kiruvchi xususiy tushuncha

Huquqiy terminlar asosida misollar:

(1-jadval)

Giperonim	Giponim
Huquqiy subyekt	Advokat
Huquqiy subyekt	Prokuror
Huquqiy hujjat	Qonun
Himoyachi	Advokat

Bu yerda “huquqiy subyekt” umumiy sinf bo‘lib, “advokat” va “prokuror” uning tarkibiy elementlari hisoblanadi.

Taksonomik iyerarxiya

Huquqiy subyekt
├── Himoyachi
│ └── Advokat
└── Qoralovchi
└── Prokuror

Mazkur iyerarxiya terminlar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniq ko‘rsatadi va bilimlar bazasini yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Taksonomik munosabatlarning xususiyatlari. Huquqiy terminlar o‘rtasidagi taksonomik munosabatlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- iyerarxik xarakterga ega;
- umumiydan xususiyga qarab rivojlanadi;
- “is-a” munosabatiga asoslanadi;
- ontologik modelning asosini tashkil etadi.

Bu jihatlar ontologik tizimni qurishda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy terminlarda taksonomik tasnifning ahamiyati. Huquqiy terminlarni taksonomik jihatdan tasniflash quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- terminlarni tizimli ravishda tartibga solish;
- semantik aniqlikni ta’minlash;
- huquqiy axborotni tezkor izlash;
- bilimlar bazasini yaratish.

Thomas R. Gruber[5] ontologik tizimlarda tushunchalarni iyerarxik tashkil etish bilimlarni samarali boshqarish uchun zarur ekanligini ta’kidlaydi.

[5] Gruber, T. R. A Translation Approach to Portable Ontology Specifications / T. R. Gruber // Knowledge Acquisition. – 1993. – Vol. 5, no. 2. – P. 199–220.

Taksonomik va boshqa munosabatlar farqi. Taksonomik munosabatlarni boshqa semantik munosabatlardan farqlash muhim:

(2-jadval)

Munosabat turi	Tavsif
Taksonomik	Sinf–tur (is-a)
Meronimik	Qism–butun
Sinonimik	Bir xil yoki yaqin ma’no
Funksional	Rolga asoslangan

Masalan:

- Advokat → Huquqiy subyekt (taksonomik)
- Advokat ↔ Himoyachi (qisman sinonim)
- Prokuror ↔ Himoyachi (funksional qarama-qarshi)

Shunday qilib, huquqiy terminlarning taksonomik munosabatlari terminologik tizimni ontologik asosda tashkil etishning muhim elementi hisoblanadi. Ushbu munosabatlar orqali terminlar ierarxik tarzda joylashtiriladi va ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlanadi. Bu esa huquqiy bilimlarni tizimlashtirish, ularni formal modellashtirish va zamonaviy axborot tizimlarida qo‘llash imkonini beradi.

Huquqiy terminologiyada taksonomik munosabatlar ko‘pincha boshqa semantik munosabatlar bilan ham uyg‘unlashadi. Masalan, giperonim–giponim munosabati bilan bir qatorda meronimiya (butun–qism), sinonimiya va antonimiya kabi munosabatlar ham mavjud bo‘ladi. Biroq taksonomik munosabatlar aynan ierarxik tuzilmani shakllantirishi bilan ajralib turadi.

Zamonaviy axborot tizimlarida huquqiy terminlarning taksonomik tuzilmasi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, huquqiy qidiruv tizimlarida foydalanuvchi kiritgan so‘rov asosida tegishli ma’lumotlarni topishda terminlarning ierarxik bog‘lanishlari muhim rol o‘ynaydi. Masalan, foydalanuvchi “javobgarlik” so‘zini qidirganda, tizim uning barcha turlarini ham taklif qilishi mumkin. Bu esa qidiruv natijalarining to‘liqligini oshiradi.

Shuningdek, taksonomik munosabatlar huquqiy bilimlarni integratsiyalashda ham muhim ahamiyatga ega. Turli manbalardan olingan ma’lumotlarni yagona tizimga keltirishda terminlar o‘rtasidagi ierarxik bog‘lanishlar asosiy rol o‘ynaydi. Bu esa ontologik bilimlar bazasining samaradorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraxmonova N.Z. Kompyuter lingvistikasi (darslik). — Toshkent: Nodirabegim, 2021. — 394 b.
2. Cruse D. A. Lexical semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 310 p.
3. Ermatov T. Terminologik tizimda giper-giponimik va ekvonimik munosabatlar. — Toshkent: Tamaddun, 2022. — 250 b.
4. Eugen Wüster. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie (the general introduction to terminology and terminological lexicography lesson). 3rd Edition, Romanistischer Verlag, Bonn 1991, ISBN 3-924888-48-5
5. Garner B. Black's Law Dictionary. — St. Paul: Thomson Reuters, 2019. — 1920 p.
6. Gruber, T. R. A Translation Approach to Portable Ontology Specifications / T. R. Gruber // Knowledge Acquisition. — 1993. — Vol. 5, no. 2. — P. 199–220.
7. Лапшин В.А. Онтологии в информационных системах. — Москва, 2009. — 272 с.
8. Лукашевич Н.В., Добров Б.В. Проектирование лингвистических онтологий для информационных систем в широких предметных областях // Вестник Московского университета. Серия 21: Компьютерные науки. — 2015. — № 1(15). — С. 47–69.
9. Lyons, J. (1995). Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge University Press. ISBN: 0521433029
10. Mellinkoff D. The Language of the Law. — Boston: Little, Brown and Company, 2004. — 526 p.
11. O‘zbek tilining huquqiy terminlar lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2014. — 420 b.
12. O‘zbekiston yuridik ensiklopediyasi / nashr uchun mas’ul R.A.Muhitdinov va boshq.: mas’ul muharrir N.Toychiyev. — T.: Adolat, 2011. — 704 b.
13. Rasulov R. Huquqiy terminlarning semantik tizimi // O‘zbek filologiyasi masalalari. — 2017. — B. 45–60.
14. Сова Дж. Ф. Представление знаний: логические, философские и вычислительные основы. Pacific Grove: Brooks/Cole, 2000. С. 120.
15. Studer R., Benjamins V. R., Fensel D. Knowledge Engineering: Principles and Methods // Data & Knowledge Engineering. — 1998. — Vol. 25, No. 1-2. — P. 161–197.
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Ontology_(information_science)#Domain_ontology
17. https://ru.wikipedia.org/wiki/Web_Ontology_Language